

اصناف دینداری در مضاف کرونا: در آمدی بر جامعه‌شناسی شرّ

عباس مهرگان^۱، محمدرضا بیات^۲

(تاریخ دریافت ۹۹/۰۹/۳۰، تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۱/۳۰)

چکیده

مقاله حاضر گزارش پژوهش تجربی است که به بررسی نحوه نگرش به پاندمی کرونا و مطالعه نگرش دینی در این دوران از منظر جامعه‌شناسی شرّ در پیوند با جامعه‌شناسی دین می‌پردازد. نمونه تحقیق حاضر تشکیل شده است از ۲۷۳ نفر از ایرانیان ساکن داخل کشور که به صورت آنلاین مورد پرسش قرار گرفته‌اند. اهداف این تحقیق توصیفی عبارتند از (۱) سنجش نگرش در مورد دوگانه ماهیت طبیعی و ویروس کرونا در مقابل ماهیت الهی آن، (۲) سنجش نگرش در مورد دوگانه خیر یا شرّ بودن ویروس کرونا، (۳) بررسی همبستگی نگرش‌ها در هر دو مورد با مؤلفه‌های ایمان به خداوند. اولین یافته پژوهش آن است که در اثر همبستگی‌های موجود میان نگرش به دوگانه‌های ماهیت الهی/طبیعی و خیر/شرّ بودن ویروس کرونا، دوگانه مرکب و جدید «خیر الهی» در مقابل «شرّ طبیعی» پدید آمده است. دومین و مهم‌ترین یافته آن است که بررسی همبستگی میان مؤلفه‌های ایمان به خدا از سویی، با نگرش به دوگانه‌های خیر الهی و شرّ طبیعی از سوی دیگر، از وجود دو سنخ متفاوت دینداری در مواجهه با ویروس کرونا پرده برمی‌دارد: دینداری تفکرگرا و دینداری تصوّرگرا. دینداری تفکرگرا پیرامون قطب شرّ طبیعی این دوگانه، و دینداری تصوّرگرا حول قطب خیر الهی آن شکل گرفته است.

واژگان کلیدی: خیر/شرّ، الهی/طبیعی، ویروس کرونا، جامعه‌شناسی شرّ، دینداری

تفکرگرا، دینداری تصوّرگرا.

mehrgan@ut.ac.ir

^۱ عضو هیئت علمی دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

mz.bayat@ut.ac.ir

^۲ عضو هیئت علمی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره چهاردهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹: ۱۲۸-۱۵۸

مقدمه

فراگیری ویروس کرونا به‌ویژه در جوامعی که بخش قابل توجهی از جمعیت آنها دیندار هستند پرسش‌های متعددی را نه تنها در سپهر اندیشگی بلکه در عرصه عمومی مطرح کرده است. بخشی از این سؤالات، واگویی چالش‌های فلسفی و الهیاتی است که تحت عنوان «مسئله شر» قرن‌ها است فلاسفه و متکلمین ادیان گوناگون را به خود مشغول داشته است. برخی تردیدهای دیگر معطوف به تأمل در ماهیت این پدیده است. گروهی آن را از جمله بلایایی چون سیل و زلزله دانسته‌اند که این بار به جامعه بیماری مهارناپذیر درآمده است. دیگرانی آن را از قبیل فسادها و تباهی‌هایی پنداشته‌اند که به وساطت سوء پندار و کردار کسانی شکل گرفته و در عالم گسترانیده شده است. عده‌ای آن را دست انتقام الهی خوانده‌اند که از آستین طبیعت بیرون آمده تا مکافات بدکاران باشد. گروهی نیز آن را محک صبر و شکیب بر بلا و ابتلا برشمرده‌اند.

شیوع ویروس کرونا در ایران چالش‌های دیگری نیز برانگیخت که آن را بیش از برخی دیگر از کشورها با مسائل دینی مرتبط ساخت. شروع فراگیری ویروس از شهر مقدس قم، تعطیلی حرم‌های امام رضا (ع) و حضرت معصومه (س) و سایر اماکن مذهبی و مخالفت‌های دینی با تعطیلی، پیشنهادهای درمان‌های سنتی - دینی، مطرح شدن سؤالات شرعی پیرامون جنبه‌های مختلف این بیماری، عملکرد طلاب و روحانیون جهادی، و نیز نوع تلقی و درک این پدیده توسط بسیاری از مؤمنان جملگی نشان از آن داشت که نحوه مواجهه با این ویروس عمیقاً با ارزش‌های دینی و فرهنگی گره خورده است. مطالعه اجتماعی مسائل پیش‌گفته مستلزم بررسی‌هایی است که به طور عمده در حوزه جامعه‌شناسی دین و در پیوند با جامعه‌شناسی شر که به مسئله شر اجتماعی می‌پردازد، صورت می‌پذیرد.

شر اجتماعی

به رغم دیرینگی مفهوم شر در اندیشه بشر و بسامد منشورات علمی در این زمینه، می‌توان ادعان داشت که این مفهوم هنوز کاملاً خالی از ابهام نیست. پاره‌ای از محققان مانند مورتون^۱ (2004) مفهوم‌سازی در مورد شر و درک آن را امری غامض برشمرده‌اند. گونه‌گونی تفسیرها و تنوع طبقه‌بندی‌های مربوط به این مقوله گاه بر صعوبت فهم افزوده‌اند. به عنوان مثال فجایع طبیعی و تصادفات و بیمارهای مرگ‌بار که ظهور فیزیکی کاملاً بارزی دارند، به عنوان شر

¹ Adam Morton

متافیزیکی تفسیر می‌شوند (لارا^۱، ۲۰۰۱: ۱)، و شرور اخلاقی، در هر سطح و مقیاسی که باشند، با مختصاتی یکسان تحت مقوله واحدی به نام «اخلاق» مفهوم‌سازی می‌شوند (ن.ک. نیمن^۲، ۲۰۰۱). پیچیدگی زمانی بیشتر می‌شود که بدانیم مفهوم شر از اساس در بستری خیال‌آمیز رشد کرده است. به دیگر سخن، شر برای بسیاری به مثابه مفهومی متافیزیکی یا الهیاتی جلوه می‌کند. شر همان بد متافیزیکی^۳ یا به عبارتی عصاره نقص‌ها و عیوب جهان است (هوفه^۴، ۲۰۰۶: ۶۸). متافیزیکی یا الهیاتی دانستن شر اغلب آن را با گناه پیوند می‌زند (پیکرینگ^۵ و روزاتی^۶، ۲۰۰۸).^۷ به این ترتیب شر عقوبت گنهکاری بشر می‌شود و بار ارزشی می‌یابد. دیدگاه کلاسیک، شرور به معنای عام کلمه^۸ را به دو دسته شر اخلاقی^۹ و شر طبیعی^{۱۰} تقسیم می‌کند. در این دیدگاه، شر اخلاقی اعمال بدِ عامدانه یا سهل‌انگارانه‌ای است که با انتخاب عالمانه انسان ایجاد شده یا آگاهانه اجازه داده شده است که توسط انسان اتفاق بیفتند. در قبال آن، هر آن شر دیگر مانند بیماری و تصادف و نیز امور مشئومی که ما در مورد آنها کاری نمی‌توانیم بکنیم، شر طبیعی دانسته شده‌اند (سوئینبرن^{۱۱}، ۲۰۰۴: ۲۳۶). آلون پلنتینگا ضمن تأیید این دیدگاه، شرور اخلاقی را ناشی از سفاقت و نخوت و ستم‌گری انسان می‌داند (پلنتینگا^{۱۲}، ۱۹۷۴: ۸).

غیر از این دو نوع، جلوه دیگری از شر نیز در میان پدیده‌های این جهان قابل بازشناسی است که از آن به شر اجتماعی^{۱۳} یاد می‌شود. اگرچه سابقه طبقه‌بندی شر در کنار طیف مشکلات زندگی بشر به اندیشه‌های افلاطون بازمی‌گردد (ن.ک. نوسباوم^{۱۴}، ۱۹۸۶: ۸۷-۱۱۷)،

¹ María Pía Lara

² Susan Neiman

³ malum metaphysicum

⁴ Otfried Höffe

⁵ William Stuart Frederick Pickering

⁶ Massimo Rosati

^۷ در این خوانش، شر موضوع فلسفه دین به‌ویژه ادیان توحیدی قرار می‌گیرد.

^۸ شر در معنای اخص کلمه تنها به اعمال و خصوصیات و وقایعی که به لحاظ اخلاقی نکوهیده هستند اطلاق می‌شود (کالدر، ۲۰۲۰). Todd Calder

⁹ moral evil

¹⁰ natural evil

¹¹ Richard Swinburne

¹² Alvin Plantinga

¹³ social evil

¹⁴ Martha C. Nussbaum

اما ردّ پای نظریه‌پردازی در مورد شرّ و نیز رنج به عنوان شاخص شرّ (کابرا،^۱ ۲۰۰۱: ۱۸)، در اندیشهٔ اجتماعی مدرن را می‌توان در آثار پیشگامان جامعه‌شناسی مانند کارل مارکس^۲ (در مفهوم از خود بیگانگی)، امیل دورکیم^۳ (در بحث از آنومی^۴)، و ماکس وبر^۵ (در اندیشهٔ تئودیسه^۶) دنبال کرد. علاقه به این موضوع پس از وقوع جنگ جهانی دوم به شدت در میان اندیشمندان افزایش یافت به گونه‌ای که هانا آرننت در سال ۱۹۴۵ آن را سؤال اساسی زندگی فکری پس از جنگ در اروپا خواند (آرننت^۷، ۱۹۹۴: ۱۳۴). امروزه که مصادیق گوناگون و نوین شرّ در جهان ظهور یافته‌اند، بررسی این موضوع در دستور کار برخی از نظریه‌پردازان چون پی‌یر بوردیو^۸، جفری الکساندر^۹، زیگمونت باومن^{۱۰}، و ژان بودریار^{۱۱} قرار گرفته است، اگرچه برخی مانند الکساندر این مقدار را بسنده نمی‌دانند و بر آنند که شرّ به مثابه نیروی اجتماعی قدرتمند و بی‌مانند، از توجه فکری که شایستهٔ آن می‌باشد محروم مانده است (الکساندر، ۲۰۰۱: ۱۵۳). هم‌کیشان او معتقدند اندیشهٔ شرّ نه تنها در عرصهٔ علوم طبیعی و زیستی و فنی، که هیچ است، حتی در حوزهٔ فلسفه، اخلاق، علوم اجتماعی، و حقوق نیز کم و بیش غایب است (هیروونن^{۱۲}، ۲۰۰۷: ۲۹).

با مرور آثار و نوشته‌های شرّ اجتماعی دست کم وجود سه نوع رویکرد به این مفهوم را می‌توان بازشناسی کرد. برای گروهی از محققان (به عنوان مثال شهید و سُمبُل^{۱۳}، ۲۰۰۷؛ چودوری^{۱۴}، ۲۰۱۶؛ بیباوه^{۱۵}، ۲۰۰۷؛ گوپتا^{۱۶}، ۲۰۱۷؛ دورلینگ^{۱۷}، ۲۰۱۰) این مفهوم کاملاً بدیهی جلوه می‌کند به گونه‌ای که از فرط بدهمت آن را بی‌نیاز از ارائهٔ تعریف دانسته‌اند. گروه

¹ Isabel Cabrera

² Karl Heinrich Marx

³ David Émile Durkheim

⁴ anomie

⁵ Maximilian Karl Emil Weber

⁶ théodicée / theodicy

⁷ Hannah Arendt

⁸ Pierre Bourdieu

⁹ Jeffrey Charles Alexander

¹⁰ Zygmunt Bauman

¹¹ Jean Baudrillard

¹² Ari Hirvonen

¹³ Anam Shahid & Maria Sumbul

¹⁴ Hasina Julfa Choudhury

¹⁵ Rahul N. Bibave

¹⁶ Rajeev Gupta

¹⁷ Danny Dorling

دوم شرّ اجتماعی را با مسئله اجتماعی^۱ مترادف خوانده‌اند (به عنوان مثال گوپتا و کومار،^۲ ۲۰۰۷؛ ونگاتشواران و ولوسامی^۳، ۲۰۱۷). برای این دو گروه مصادیق شرّ اجتماعی از مفهوم آن اهمیت بیشتری داشته است و اغلب با شروع نوشتار، بلافاصله به بررسی موضوع مورد نظر پرداخته‌اند. در رویکرد سوم، گروه دیگری از پژوهش‌گران کوشیده‌اند به تبیین این مفهوم و چیستی آن بپردازند. به عنوان مثال هریس ضمن ایجاد تمایز میان شرّ اجتماعی و مسئله اجتماعی می‌نویسد مسئله اجتماعی ترسیم‌کننده وضعیت نامطلوبی است که از دید مردم قابل درمان است و به حل آن امید می‌برند اما شرّ اجتماعی مفهومی پیچیده‌تر و شاید غیرقابل تعریف است که نوعی تردید یا ناامیدی از یافتن راه حل را القا می‌کند؛ گویی تلاش برای یافتن راه چاره، یا به تشدید شرایط منجر می‌شود و یا ما را به آن سو رهنما می‌شود که راه حل اساسی، ایجاد تغییر در طبیعت انسان است (هریس^۴، ۲۰۰۹: ۲). برخی مانند راونتری هم تلاش کرده‌اند با به کار بردن اصطلاح بیماری‌های اجتماعی^۵ به وجود پدیده‌هایی بینابین مسئله اجتماعی و شرّ اجتماعی اشاره کنند (راونتری^۶ به نقل از هریس^۷، ۲۰۰۹: ۱۹).

بی‌تردید یکی از قابل‌تأمل‌ترین تعاریف توسط تد پاستون ارائه شده است. از نظر او شرّ اجتماعی «نمونه‌ای از درد یا رنجی است که برآمده از تعاملات [پیرو قواعد] تئوری بازی بسیاری از افراد است. هنگامی که شرّ اجتماعی رخ می‌هد، مسئولیت عواقب آن بر عهده هیچ شخص خاص و هیچ نیروی غیرفردی طبیعی نیست؛ بلکه مسئولیت متوجه گروهی از مردم است که هر یک از آنها [به‌تنهایی] از نظر اخلاقی احتمالاً مورد سرزنش نیستند» (پاستون،^۷ ۲۰۱۲: ۱۶۸). تئوری بازی، مدلی است که می‌کوشد رفتار انسانی را بر اساس الگوهای ریاضیاتی تحلیل و تبیین کند. طبق این نظریه، احتمال کامیابی کنش‌گر در انجام عمل، در نسبت و تناسب با راهبردهایی که سایر کنش‌گران برمی‌گزینند، الگوسازی می‌شود. از نظر پاستون رنج حاصل از شرّ اخلاقی فرآورده مستقیم کارگزاری فرد، و تألمات حاصل از شرّ طبیعی، نتیجه اجرای قوانین طبیعت است. اما درد ناشی از شرّ اجتماعی محصول مشترک رفتار گروهی افراد است (پیشین). با توجه به این تعریف، می‌توان پاندمی کرونا و شیوع سریع آن در بخش گسترده‌ای از جهان را نیز شرّ اجتماعی در نظر گرفت.

^۱ social problem

^۲ Rajeev Gupta & Praneet Kumar

^۳ C. Vengateshwaran & MA. Velusamy

^۴ Jose Harris

^۵ social ills

^۶ Joseph Rowntree

^۷ Ted Poston

واکاوی مختصات و ریشه‌ها و آثار شرّ اجتماعی مقوله‌ای است که می‌تواند برای الهیات‌دانان و فلاسفه دین و البته جامعه‌شناسان، در کنار سایر متفکران و دانشمندان، جذاب و وسوسه‌انگیز باشد.

جامعه‌شناسی شرّ

به تعبیر دلبنکو عدم توازی چشم‌گیر میان ظهور و بروز شرّ و منابع فکری موجود برای مواجهه با آن وجود دارد: هرگز انبان شرّ انباشته‌تر از این نبوده و هرگز پاسخ‌های ما بدان چنین نحیف و سست نبوده‌اند (دلبنکو^۱، ۱۹۹۵: ۳). به رغم این واقعیت که زندگی بشر همواره، و به‌ویژه در دوران معاصر، عرصه ترکتازی شرور و آلام و مصائب بوده و هست، جامعه‌شناسی مدرن هنوز توجه درخور به این بخش از زندگی روزمره انسان مبذول نداشته و از مسئله شرّ غفلت ورزیده است. ویلکینسون معتقد است جامعه‌شناسی تا به امروز نسبت به مسئله رنج، فی‌نفسه بی‌توجه بوده و این سبب شده است که این رشته گزارش‌های تقلیل‌یافته‌ای از واقعیت اجتماعی تجربه بشری به دست دهد (ویلکینسون^۲، ۲۰۰۵: viii). برای از بین بردن این خلأ و پر کردن فاصله میان تحقیقات جامعه‌شناختی با سایر رشته‌ها، اندیشه اجتماعی معاصر کوشیده است در قفای تأملات فیلسوفانه، استدلال‌های الهیاتی، ریزبینی‌های اخلاقی، آزمایش‌های روان‌شناسانه، و نیز تحقیقات جرم‌شناسانه، روزنه‌ای برای نگرش جامعه‌شناسانه به مسئله شرّ بگشاید. حاصل این تلاش فکری دمیدن طلیعه ظهور حوزه جدیدی از مطالعات در جامعه‌شناسی با نام جامعه‌شناسی شرّ^۳ است. البته باید فوراً به این نکته اشاره کرد که این حوزه مطالعاتی هنوز کاملاً به رسمیت شناخته نشده است. تحقیقات در این زمینه نوپا است و بسیاری از پژوهش‌های کاربردی مرتبط طی دهه‌های اخیر انجام گرفته‌اند.

هدف این حوزه مطالعاتی چیست؟ کلارک بر آن است که جامعه معاصر آکنده از شرور است و هدف جامعه‌شناسی شرّ بررسی موارد ویژه‌ای از این شرور می‌باشد. جامعه‌شناسی شرّ می‌کوشد این شرور را به عنوان تولیدات زمینه اجتماعی و تاریخی که در آن پدید آمده‌اند، به فهم درآورد. تلاش این رشته بر آن است تا به نحو تجربی به این مسائل رسیدگی کند که چگونه گفته می‌شود شرّ وجود دارد، چرا شرّ در آن اشکال خاص وجود دارد، و عواقب شرّ چیست (کلارک^۴، بی تا).

^۱ Andrew Delbanco

^۲ Iain Wilkinson

^۳ Sociology of Evil

^۴ Tom Clark

مرور تحقیقات صورت پذیرفته نشان می دهد که جامعه شناسی شرّ تا به اکنون دامن بررسی های خود را به موضوعاتی از قبیل ستم، سلطه، نژادپرستی، بیگانه ستیزی، فساد (الکساندر، ۲۰۰۱)، پرداخت مالیات (کوهن و برایانت^۱، ۲۰۱۴)، بیکاری (داداجی و خان^۲، ۲۰۱۷؛ دورلینگ، ۲۰۱۰)، جهل، بیماری، ژولیدگی (پوریج^۳ به نقل از دورلینگ، ۲۰۱۰)، مصرف مواد مخدر (مانگیلال و همکاران^۴، ۲۰۱۴)، نابرابری (کوراک^۵، ۲۰۱۷؛ واترمن^۶، ۲۰۱۴)، افراط گرایی (کمیته حقوق بشر هلسینکی در صربستان^۷، ۲۰۱۴)، تبعیض جنسی (تبسم و همکاران^۸، ۲۰۱۰)، روسپی گری (واپرس^۹، ۲۰۰۴)، رسانه (شهید و سُمبل^{۱۰}، ۲۰۱۷)، فقر (گوپتا و کومار، ۲۰۰۷) و ... به عنوان شرور اجتماعی گسترانیده است. به نظر می رسد ثمره این تلاش هنوز با پختگی و کمال فاصله دارد. یکی از نقاط ضعف بزرگ این مطالعات، عدم تولید چارچوب نظری متناسب با مفهوم شرّ است. در اکثر این تحقیقات، به تعبیر جفری الکساندر در «به سوی جامعه شناسی شرّ»^{۱۰}، این نکته بدیهی فرض شده است که متغیر وابسته یکی از انواع شرور اجتماعی است و محقق وظیفه خود دانسته است که متغیر مستقل تبیین کننده شرّ را کشف کند. او هرگز در صدد آن برنیامده که بپرسد این شرّ اجتماعی به شدت منفی اصلاً چگونه به وجود آمده است. از این رو است که الکساندر می گوید این تحقیقات نتوانسته اند به بازتابندگی تئوریک در مورد آنچه ممکن است وجود چنین شروری نامیده شود، دست یابند. این پژوهش ها به اعتقاد او در چارچوب حس مشترک در مورد خیر و شرّ صورت پذیرفته اند. در این چارچوب، آنچه خیر و آنچه شرّ است طبیعی و مسلّم انگاشته شده است. در این قالب وظیفه جامعه شناس این بوده که ظهور مصادیق مختلف خیر و شرّ را تعیین کند و نه آنکه اصولاً چرایی و چگونگی شکل گیری طبقه بندی امور به خیر و شرّ را تبیین کند. نتیجه ای که او از این سخنان به دست می آورد آن است که شرّ اجتماعی باید به طور سیستماتیک (در قالب جامعه شناسی شرّ) مورد مطالعه قرار بگیرد (الکساندر، ۲۰۰۱: ۱۵۴-۱۵۳).

^۱ Lawrence Cohen & Judith Bryant

^۲ Meshram Roshan Dadaji & Zeenat A. Khan

^۳ William Henry Beveridge

^۴ Teelavath Mangilal et al.

^۵ Miles Corak

^۶ Anthony M. C. Waterman

^۷ Helsinki Committee for Human Rights in Serbia

^۸ H. Tabassum et al.

^۹ Marjan Wijers

^{۱۰} *Toward a Sociology of Evil*

سؤال دیگر در مورد جامعه‌شناسی شرّ آن است که موضوع این حوزه مطالعاتی چیست یا چه باید باشد؟ با مرور پژوهش‌های صورت‌گرفته در این حوزه می‌توان به‌وضوح تشخیص داد که جامعه‌شناسی شرّ از ابتدا (و البته تا کنون) موضوع اساسی خود را به شرّ اجتماعی محدود کرده است. این مسئله را می‌توان به عنوان دومین ضعف و ناآزمودگی جامعه‌شناسی شرّ در نظر گرفت. کلارک و هم‌فکران او معتقدند که هدف جامعه‌شناسی شرّ بررسی «موارد ویژه‌ای از شرور» است. می‌توان این پرسش را مطرح کرد که چرا جامعه‌شناسی شرّ تنها باید به «موارد ویژه‌ای از شرور» بپردازد؟ بدیهی است شرور اجتماعی در کنار شرور طبیعی و اخلاقی ممکن است برای الهیات‌دانان چالش‌برانگیز باشند. به همین منوال شرور طبیعی و اخلاقی نیز به همراه شرور اجتماعی ممکن است دستور کار جدیدی برای جامعه‌شناسی شرّ باشند. نپرداختن جامعه‌شناسی شرّ به شرور طبیعی و اخلاقی، کاستی بزرگ برای این گرایش علمی خواهد بود. بی‌تردید بررسی جامعه‌شناسانه شرور اخلاقی و طبیعی و مطالعه روابط پیچیده آن دو با شرور اجتماعی، دین، فرهنگ، سیاست، اقتصاد و ... و در میان افکندن مطالعات بین رشته‌ای در این حوزه، دستاوردهای نوینی را برای جامعه‌شناسی در بر خواهد داشت.

جامعه‌شناسی شرّ در کشور ما نیز هنوز شکل نگرفته است. مقاله حاضر با سنجش نگرش در مورد دوگانه‌های خیر/شرّ و طبیعی/الهی بودن ویروس کرونا و بررسی ارتباط آنها با دینداری، امید دارد بتواند طلیعه تولد این حوزه مطالعاتی در ایران باشد.

اهداف و پرسش‌های پژوهش

در حالی که فراگیری ویروس جدید کرونا در جهان سؤالات متعددی را در مورد ماهیت این پدیده پیش روی فلاسفه و الهیات‌دانان نهاده و آنان را به نظریه‌پردازی در زمینه تخصصی خود واداشته، پژوهش حاضر از دیدگاه جامعه‌شناسانه به این مسئله نظر می‌افکند. اهداف این تحقیق عبارتند از (۱) سنجش نگرش کاربران شبکه‌های اجتماعی در مورد دوگانه ماهیت طبیعی در مقابل ماهیت الهی ویروس کرونا، (۲) سنجش نگرش کاربران شبکه‌های اجتماعی در مورد دوگانه خیر یا شرّ بودن ویروس کرونا، (۳) بررسی همبستگی نگرش‌ها در هر دو مورد با مؤلفه‌های ایمان به خداوند. منظور از مؤلفه‌های ایمان، شناخت خدا به عنوان فعال ما یشاء در امور دنیا، تصور صفات او به عنوان پروردگاری مهربان و ملجأ و پناهگاه درماندگان در مواقع سختی و اضطرار، و ارتباط با او در قالب نماز و نیایش و ... است. متناظر با این اهداف، سؤالات پژوهش عبارتند از (۱) دیدگاه کاربران شبکه‌های اجتماعی در مورد دوگانه ماهیت طبیعی یا ماهیت الهی ویروس کرونا چیست و با کدام مؤلفه‌های ایمانی همبسته است؟ (۲) دیدگاه کاربران

شبکه‌های اجتماعی در مورد دوگانه خیر یا شر بودن ویروس کرونا چیست و با کدام مؤلفه‌های ایمانی همبسته است؟

بررسی ارتباط دیدگاه‌ها در مورد این پدیده با دینداری از آن رو است که به تعبیر پیرن، شر در فرهنگ‌های مختلف به طور مشابه مفهوم‌سازی نشده است. لحاظ کردن ارزش‌های فرهنگی متفاوت در مورد مفهوم شر و نیز توجه به اهمیتی که مردم در جوامع مختلف برای نمودهای شر قائل هستند (پیرن^۱، ۱۹۸۳: ۳۷۳-۳۷۲)، از جمله اصولی است که رعایت آن در جامعه-شناسی شر ضروری می‌نماید. بنابراین به نظر می‌رسد دینداری به دلیل ارتباط فرهنگی با مسئله شر یکی از ارزش‌هایی است که می‌تواند در تبیین نگرش مردم به شر در فرهنگ اسلامی نقش مهمی ایفا کند.

روش پژوهش

این پژوهش در خلال موج اول شیوع ویروس کرونا در ایران، در فاصله زمانی ۲۶ فروردین تا ۱۰ خردادماه ۱۳۹۹ به اجرا درآمده است. در زمان فراگیری این ویروس به علت رعایت پروتکل‌های بهداشتی و عدم دسترسی به جامعه آماری، اجرای پرسشنامه پژوهش به طرق معهود پیمایش مانند مصاحبه حضوری، امکان‌پذیر نبود. از این رو، پرسشنامه آنلاین به عنوان روشی جایگزین انتخاب شد. برای نمونه‌گیری نیز از روش نمونه‌گیری مجازی گلوله‌برفی^۲ استفاده شده است. نمونه‌گیری گلوله‌برفی که به آن نمونه‌گیری ارجاع زنجیره‌ای^۳ نیز گفته می‌شود یکی از روش‌های نمونه‌گیری است که برای ایجاد ارتباط با جوامع آماری مخفی^۴ یا جوامع آماری به‌سختی قابل دسترسی^۵ از آن استفاده می‌شود. محقق در این روش کار خود را از چند تماس اولیه با افراد محدودی از جامعه آماری که به دانه‌ها^۶ مشهورند آغاز می‌کند. در این روش، شبکه‌سازی و ارجاع اهمیت فراوانی دارند، به همین منظور از مخاطبان اولیه خواسته می‌شود کسان دیگری را که حائز خصوصیات جامعه آماری هستند به شرکت در پژوهش توصیه کنند. به عبارت دیگر از طریق مخاطبان اولیه به موج اول مخاطبان، از طریق موج اول به موج دوم، و به همین ترتیب به موج‌های بعدی مخاطبان دسترسی پیدا می‌شود، و به این شیوه جامعه نمونه

^۱ Piers Beirne

^۲ Virtual Snowball Sampling Method

^۳ Chain-Referral-Sampling

^۴ hidden populations

^۵ hard-to-reach populations

^۶ seeds

مانند گلوله‌برفی که به سمت پایین تپه قل می‌خورد، بزرگ‌تر و بزرگ‌تر می‌شود (هکاتورن،^۱ ۲۰۱۵). در سال‌های اخیر استفاده از این روش نمونه‌گیری (به علت مزایای متعدد آن)، در رسانه‌های اجتماعی با رشد و افزایش مواجهه بوده (پارکر و اسکات و گدیز،^۲ ۲۰۲۰) و تحقیقات فراوانی در فضای مجازی با به کار بردن این روش صورت پذیرفته است. اگرچه این نوع نمونه‌گیری جزء تکنیک‌های نمونه‌گیری غیراحتمالی^۳ است اما شامل عنصر انتخاب تصادفی در گزینش گروه‌های مجازی و نیز افرادی است که عضو این گروه‌ها هستند (بالتار و برونه،^۴ ۲۰۱۲؛ کوهن،^۵ ۱۹۹۰).

نمونه تحقیق حاضر تشکیل شده است از ۲۷۳ نفر از ایرانیان ساکن داخل کشور که تعداد ۱۳۷ تن (۵۰٫۶ درصد) از آنان زن و ۱۳۴ تن (۴۹٫۴ درصد) از آنان مرد بوده‌اند. این افراد در حد فاصل سنی بین ۱۶ تا بیش از ۷۰ سال به شرح زیر قرار داشته‌اند: ۲۶٫۲ درصد در گروه سنی ۱۶ تا ۳۰ سال؛ ۲۵٫۱ درصد در گروه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال؛ ۲۶٫۵ درصد در گروه سنی ۴۰ تا ۵۰ سال؛ ۱۶٫۳ درصد در گروه سنی ۵۰ تا ۶۰ سال؛ و ۵٫۹ درصد در گروه سنی ۶۰ تا مثبت ۷۰ سال. شرکت‌کنندگان در پژوهش از نظر سطح تحصیلات از ترکیب زیر برخوردار بوده‌اند: ۴٫۱ درصد زیر دیپلم؛ ۱۵٫۱ درصد دیپلم؛ ۳۵٫۱ درصد کارشناسی؛ ۲۷٫۶ درصد کارشناسی ارشد؛ ۱۵٫۵ درصد دکتری؛ و ۲٫۶ درصد تحصیلات حوزوی. ۴۸٫۷ درصد از کسانی که حائز تحصیلات عالی بوده‌اند در رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی، ۱۴ درصد در رشته‌های علوم طبیعی و تجربی، ۲۵٫۸ درصد در رشته‌های علوم پایه و مهندسی، ۷٫۴ درصد در رشته علوم و معارف اسلامی یا علوم حوزوی تحصیل کرده، و ۴٫۱ درصد نیز دارای تحصیلات میان‌رشته‌ای بودند. ۷٫۴ درصد از پاسخ‌گویان متعلق به طبقه اقتصادی بالا، ۸۳ درصد متعلق به طبقه اقتصادی متوسط، و ۹٫۶ درصد نیز متعلق به طبقه اقتصادی پایین بوده‌اند. ۹۴٫۸ درصد از مشارکت‌کنندگان در پژوهش اهل تشیع بوده‌اند، ۱٫۱ درصد اهل تسنن، و ۴٫۱ درصد نیز به دین خاصی تعهد نداشته‌اند.

^۱ Douglas D. Heckathorn

^۲ Charlie Parker & Sam Scott & Alistair Geddes

^۳ Non-Probability Sampling Techniques

^۴ Fabiola Baltar & Ignasi Brunet

^۵ Peter Cohen

یافته‌های پژوهش

ویروس کرونا: الهی یا طبیعی

از شرکت‌کنندگان در پیمایش خواسته شد نظر خود در مورد طبیعی بودن یا وجود داشتن انگیزه الهی در پس پرده پیدایش ویروس کرونا را بیان کنند. در پاسخ، نزدیک به نیمی (۴۸ درصد) از آنان این ویروس را دارای ریشه‌های طبیعی دانستند و اظهار کردند که این مشکل نیز مانند سیل و زلزله از امور طبیعی در این جهان است و انسان‌ها باید تلاش کنند تا بر آن فائق بیایند. کسانی که شیوع این ویروس را دارای پشتوانه‌های الهیاتی می‌دانستند به دو گروه تقسیم می‌شوند. ۲۱,۸ درصد از آنان بر آنند که ویروس کرونا و بیماری دردناک ناشی از آن در اثر گناهان بشر به وجود آمده و عقوبت رفتار ناشایست انسان‌ها است. این در حالی است که اقلیت دیگری به میزان ۱۰,۳ درصد معتقدند که خداوند قصد دارد به وسیله رنج‌ها و مشکلات ناشی از این بیماری انسان‌ها را آزمایش کند. به یک تعبیر، در حالی که گروه اول این بیماری را معلول گناهان انسان بر روی زمین و جزای گناه پیشگی سابق او می‌دانند، گروه دوم باور دارد که انسان ممکن است در اثر واکنش غیرمؤمنانه به بروز این فاجعه، مرتکب گناه شود. ۱۳,۷ درصد گفته‌اند نمی‌دانند منشأ این ویروس کدام‌یک از موارد پیش‌گفته است. ۶,۳ درصد نیز نظرات دیگری در این زمینه داشته و به عنوان مثال گفته‌اند: تشخیص این‌که منشأ ویروس کرونا چیست، با ما نیست و ما باید به وظیفه خود عمل کنیم؛ این بیماری مظهر انتقام زمین و محیط زیست برای حفظ تعادل جهان است؛ این ویروس از علائم ظهور امام زمان (عج) است که از آن به مرگ سفید یاد می‌شود؛ و کرونا ساخته دست بشر است.

جالب است بدانیم همان‌طور که در جدول ۱ و شکل ۱ نشان داده می‌شود زنان بیش از مردان، افراد متأهل بیش از مجردها، افراد دارای تحصیلات زیر دیپلم و حداکثر دیپلم در مقایسه با کسانی که تحصیلات عالی داشته‌اند، کسانی که عزیزی را در اثر ابتلا به ویروس کرونا از دست داده‌اند، کسانی که به دین و مذهبی خاص تعهد داشته‌اند در مقایسه با کسانی که گفته‌اند به دین خاصی تعهد ندارند، و افراد کوچک‌تر از ۵۰ سال، بیشتر اعتقاد داشته‌اند که پاندمی کرونا منشأ الهی دارد و به منظور مجازات گناهکاران یا آزمایش انسان‌ها رخ نموده است. علاوه بر این، کسانی که رشته تحصیلی آنها علوم انسانی و اجتماعی و معارف اسلامی بوده است بیش از افرادی که در سایر رشته‌ها تحصیل کرده‌اند این ویروس را دارای منشأ الهی دانسته‌اند. نیز پاسخ‌گویان دارای تحصیلات در رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی، معارف اسلامی، علوم طبیعی، تجربی، پایه و مهندسی، هر یک به طور مستقل و نیز همه این گروه‌ها با

یکدیگر بیش از کسانی که تحصیلات میان‌رشته‌ای داشته‌اند معتقد به وجود منشأ الهی برای ویروس کرونا بوده‌اند.

کسانی که در وضعیت اقتصادی بالا قرار داشته‌اند نسبت به طبقه پایین اقتصادی و نسبت به طبقه متوسط، و پاسخ‌گویان اهل سنت نسبت به اهل تشیع، پدیده ویروس کرونا را بیشتر طبیعی دانسته‌اند. همچنین کسانی که تحصیلات حوزوی داشته‌اند بیش از کسانی که تحصیلات غیر حوزوی داشته‌اند در مجموع، و بیش از افراد دارای مدرک تحصیلی دیپلم و زیر دیپلم، و بیش از افراد دارای تحصیلات عالی، و حتی بیش از کسانی که مدرک دکتری داشته‌اند، پیدایش ویروس کرونا را امری طبیعی برشمرده‌اند.

جدول ۱: رگرسیون لجستیک چند متغیره میان متغیرهای کنترل و دوگانه الهی/طبیعی

حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس		نسبت شانس (OR)	متغیر کنترل	حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس		نسبت شانس (OR)	متغیر کنترل
کران بالا	کران پایین			کران بالا**	کران پایین**		
.926	1.153	1.034	رشته تحصیلی (علوم طبیعی، علوم تجربی، علوم پایه، مهندسی)	1.204	۱,۹۹۳	۱,۵۴۹	جنسیت
.969	1.065	1.016	رشته تحصیلی (همه گروه‌ها با یکدیگر)	.926	1.254	۱,۰۷۷	وضعیت تأهل
.742	3.449	1.600	وضعیت اقتصادی بالا (در مقایسه با اقتصاد پایین)	1.058	8.443	۲,۹۸۹	مصیبت‌زده کرونا
.626	4.387	1.657	وضعیت اقتصادی بالا (در مقایسه با)	.986	۱,۰۹۹	۱,۰۴۱	تعهد دینی

			اقتصاد متوسط)				
.265	31.154	2.871	اهل سنت	.918	۱,۲۳۱	۱,۰۶۳	سن
.559	15.963	2.989	تحصیلات حوزوی (در مقایسه با مجموع غیرحوزویان)	1.536	۴,۳۰۱	۲,۵۷۰	میزان تحصیلات
.236	5.856	1.176	تحصیلات حوزوی (در مقایسه با دیپلم و کمتر)	.819	۱,۳۰۹	۱,۰۳۶	رشته تحصیلی (علوم انسانی، علوم اجتماعی، معارف اسلامی)
.742	20.817	3.930	تحصیلات حوزوی (در مقایسه با تحصیلات عالیه)	.930	۱,۱۲۱	۱,۰۲۱	رشته تحصیلی (علوم انسانی، علوم اجتماعی)
1.009	22.141	4.727	تحصیلات حوزوی (در مقایسه با دکتری)	.293	۱۷,۳۶۵	۲,۲۵۶	رشته تحصیلی (معارف اسلامی)

* کران بالا عدد انتهایی بازه اطمینان را نشان می‌دهد.
** کران پایین عدد ابتدایی بازه اطمینان را نشان می‌دهد.

ویروس کرونا: خیر یا شرّ

علاوه بر سؤال از منشأ طبیعی یا الهی پیدایش ویروس کرونا، نظر پاسخ‌گویان در مورد خیر یا شرّ بودن غایت آن نیز با این پرسش مورد بررسی قرار گرفته است: «به نظر شما ویروس کرونا در نهایت برای ما انسان‌ها خیر است یا شرّ؟» حدود یک چهارم (۲۵,۵ درصد) از مشارکت‌کنندگان در پژوهش گفته‌اند ویروس کرونا کاملاً خیر است. ۶,۶ درصد آن را کاملاً شرّ ارزیابی کرده‌اند. اکثریت پاسخ‌دهندگان (۴۱,۷ درصد) نظری بینابینی داشته و معتقد بوده‌اند که ویروس کرونا تا حدودی خیر و تا حدودی شرّ است. ۱۴ درصد اظهار کرده‌اند که از دیدگاه آنان ویروس کرونا نه خیر است و نه شرّ. و ۱۲,۲ درصد نیز گزینه «نمی‌دانم» را برگزیده‌اند که این میزان از تحیر، قابل توجه و با لحاظ کردن پیچیدگی رابطه فجایع طبیعی با امور متافیزیکی، قابل فهم است.

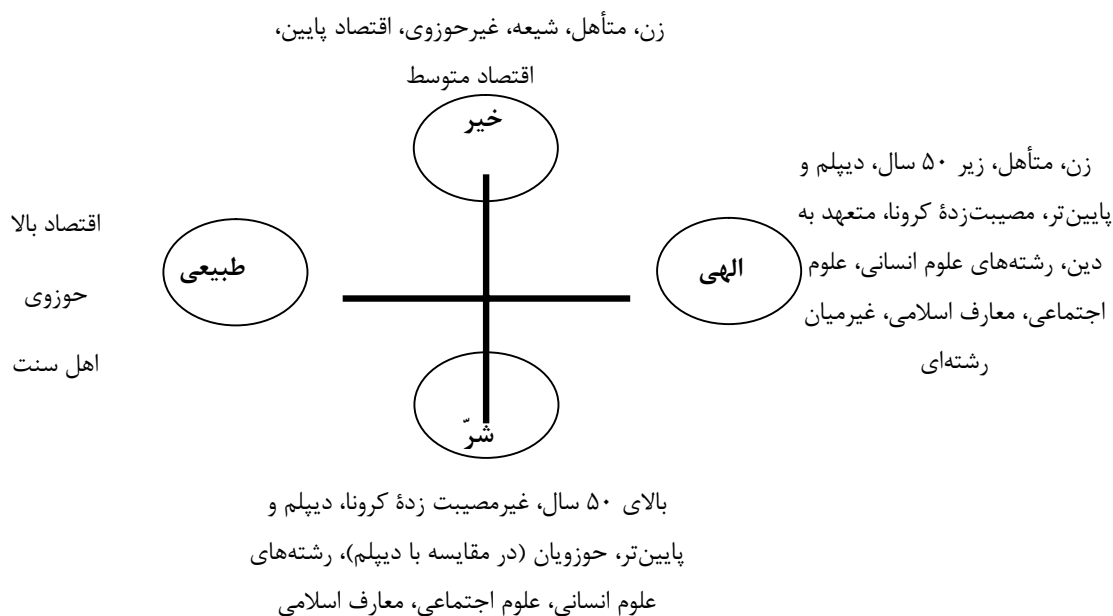
در این مورد، همان طور که در جدول ۲ و شکل ۱ نشان داده شده است، زن‌ها بیش از مردها، افراد متأهل بیش از مجردها، کسانی که در طبقه اقتصادی پایین و متوسط قرار داشته‌اند در مقایسه با افراد طبقه بالا، شیعیان بیش از اهل تسنن، تمام کسانی که تحصیلات غیرحوزوی داشته‌اند در مجموع، کسانی که تحصیلات عالی داشته و کسانی که حائز مدرک دکتری بوده‌اند هر دو گروه در مقایسه با حوزویان، اعتقاد بیشتری به کاملاً خیر بودن ویروس کرونا داشته‌اند.

پاسخ‌گویانی که دارای تحصیلات زیر دیپلم و دیپلم بوده‌اند، حوزویان در مقایسه با افراد دارای تحصیلات زیر دیپلم و دیپلم، تحصیل‌کردگان رشته‌های علوم انسانی و علوم اجتماعی و معارف اسلامی به نسبت تحصیل‌کردگان رشته‌های علوم طبیعی و علوم تجربی و علوم پایه و مهندسی، گروه‌های سنی بالای ۵۰ سال، و کسانی که عزیزی را در اثر ابتلا به ویروس کرونا از دست نداده بودند، بیشتر این ویروس را کاملاً شرّ خوانده‌اند.

جدول ۲: رگرسیون لجستیک چند متغیره میان متغیرهای کنترل و دوگانه خیر/شرّ

متغیر کنترل	نسبت شانس (OR)	متغیر کنترل	نسبت شانس (OR)	حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس
کران بالا کران				حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس

پایین				کران بالا پایین			
.491	2.710	1.154	حائز مدرک دکتری (در مقایسه با حوزویان)	.607	1.907	1.076	جنسیت
.896	1.145	1.013	تحصیلات غیر حوزوی (در مجموع)	.769	1.380	1.030	وضعیت تأهل
.530	5.241	1.667	وضعیت اقتصادی پایین	.800	2.739	1.481	رشته‌های علوم انسانی، علوم اجتماعی، معارف اسلامی
.901	1.469	1.150	وضعیت اقتصادی متوسط	.204	12.779	1.615	حوزویان (در مقایسه با دیپلم و کمتر)
.920	1.212	1.056	اهل تشیع	.910	1.890	1.311	تحصیلات (دیپلم و کمتر)
.510	3.339	1.304	سن	.864	1.240	1.035	تحصیلات عالی (در مقایسه با حوزویان)
				.429	2.534	1.043	مصیبت‌زده کرونا

شکل ۱: پراکندگی متغیرهای کنترل در چهار قطب الهی/طبیعی و خیر/شر

اجرای مدلی از رگرسیون لجستیک چند متغیره^۱ در میان داده‌های تحقیق یافته‌های قابل توجهی را در اختیار نهاده است (نتایج اجرای این مدل در جدول شماره ۳ آمده است). در ابتدا می‌توان به این نتیجه اشاره کرد که آن بخش از جامعه نمونه که بر آن بوده‌اند در پس ویروس کرونا اراده‌ی عامدانه‌ی الهی مبنی بر مجازات تبه‌کاران یا محک زدن انسان‌ها قرار دارد و نیز گروهی که این پاندمی را کاملاً خیر تفسیر کرده‌اند، هر دو نسبت به سایر افراد نگرانی و فشار روحی کمتری را از سر گذرانده‌اند (به ترتیب: OR: 1.143, 95% CI: .833-1.568 و OR: 2.243, 95% CI: 1.042-4.832). این امر در جامعه دینی و در میان مؤمنان امری کاملاً قابل باور است. در منابع دینی آموزه‌های فراوانی وجود دارد که میان نسبت دادن امور به خدا و دست یافتن آرامش درونی، به تلویح یا تصریح، ارتباط برقرار می‌کند.

بررسی‌های بیشتر نتایج عمیق‌تری را نیز ارائه کرده است. به میزانی که افراد بیشتر اعتقاد داشته‌اند که ظهور ویروس کرونا دارای منشأ آسمانی است و به منظور مجازات گناهکاران آمده یا آزمایشی الهی است که غایت آن امتحان کردن مردم در برابر مصائب است، بیشتر نیز اعتقاد داشته‌اند که ظهور آن کاملاً خیر است (OR: 1.113, 95% CI: .838-1.477). بررسی‌های

^۱Multivariate Logistic Regression

بیشتر نشان می‌دهد که همبستگی میان اعتقاد به وجود منشأ الهی برای ویروس کرونا با گزینه «ویروس کرونا تا حدودی خیر و تا حدودی شرّ است» بیش از همبستگی آن با گزینه «ویروس کرونا نه خیر و نه شرّ است» می‌باشد (OR: 1.330, 95% CI: 1.097-1.612). دو یافته اخیر بر این نکته تأکید می‌کنند کسانی که بر آن باورند که این بیماری طبیعی نیست و از خاستگاهی الهی سرچشمه گرفته است، به هیچ روی نمی‌پذیرند که ظهور آن شرّ باشد. اتخاذ چنین دیدگاهی کاملاً منطقی به نظر می‌رسد زیرا از نظرگاه مؤمنان و طبق آموزه‌های الهیاتی، اولاً پدیده‌ای که ماهیتی الهی دارد و از اراده خدا منبعث می‌شود، در هیچ صورتی نمی‌تواند شرّ باشد. دوم آنکه تنبیه گنه‌کاران^۱ و نیز ابتلای مردم به آزمایش^۲، هر دو، به خصوص از وعده‌های مسلم قرآن هستند، و بنابر این نمی‌توانند شرّ تلقی شوند. در قرآن دلالت‌های متعددی بر خیر بودن عذاب^۳ و نیز آزمایش الهی^۴ وجود دارد.

تفکر درباره نقش خدا

به منظور بررسی عمیق‌تر دیدگاه‌ها درباره منشأ آسمانی این پدیده و دخالت خدا در امور این جهان، سؤال شده: آیا شیوع ویروس کرونا شما را بر آن داشته است که در مورد نقش خدا در دنیا و در امور زندگی ما انسان‌ها فکر کنید؟

در پاسخ، ۴۸,۳ درصد از مشارکت‌کنندگان اظهار داشته‌اند خیلی زیاد و ۳۵,۴ درصد گفته‌اند تا حدی به تأمل در نقش این جهانی خدا واداشته شده‌اند. برای ۱۶,۲ نیز شیوع این ویروس به هیچ وجه موجب تفکر در مورد نقش خدا در دنیا نشده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد تأمل بیشتر در مورد نقش خدا در زندگی این جهانی انسان‌ها با طبیعی دانستن ویروس کرونا بیش از تلقی ویروس به عنوان جزای گنه‌کاران همبستگی داشته است (OR: 1.609, 95% CI: 1.330-1.945). همچنین ارتباط تفکر بیشتر در مورد دخالت خدا در جهان، با طبیعی دانستن ویروس، بیش از ارتباط آن با تفسیر این پدیده به مثابه آزمایش الهی بوده است (OR: 1.198, 95% CI: 1.033-1.390). از سوی دیگر، هرچه میزان تفکر در مورد نقش خدا در این جهان بیشتر شده، اعتقاد به کاملاً شرّ بودن ویروس کرونا، در سنجش با کاملاً خیر دانستن آن، افزایش پیدا کرده است (OR: 1.731, 95% CI: .618-4.845).

^۱ نگاه کنید به سوره‌آل عمران، آیه ۱۱.

^۲ نگاه کنید به سوره عنکبوت، آیه ۲.

^۳ نگاه کنید به سوره سجده، آیه ۲۱.

^۴ نگاه کنید به سوره بقره، آیه ۱۵۵.

اندیشیدن به فعل خدا، در میان دو گزینه «ویروس کرونا تا حدودی خیر و تا حدودی شرّ است» و «ویروس کرونا نه خیر و نه شرّ است»، بیشتر با گزینه دوم همبستگی داشته است (OR: 2.164, 95% CI: 1.126-4.159). از ضمیمه کردن دو یافته اخیر نتیجه می‌شود کسانی که بیشتر به تأمل در مورد نسبت خدا با این دنیا پرداخته‌اند، به هیچ روی حاضر به تلقی این ویروس به عنوان پدیده خیر نبوده‌اند.

انتظار از خدا

هرگاه سخن از نقش خدا و اراده او در جهان می‌رود، به طور منطقی در پی آن می‌توان انتظار بشر از او به‌ویژه در هنگامه رخداد فجایع و مصائب طبیعی را نیز به بحث نهاد. از شرکت‌کنندگان در پیمایش پرسیده شده است: با توجه به تلفات ناشی از ویروس کرونا در ایران و سایر کشورها، مثلاً ۸۹۰ مورد مرگ در ایتالیا تنها ظرف یک روز، درباره مشکل کرونا از خداوند چه انتظاری دارید؟

اندکی بیش از یک سوم افراد (۳۳,۶ درصد) پاسخ داده‌اند انتظار دارند خداوند هرچه زودتر این مشکل را به طور کامل برطرف کند. اقلیت محدودی به میزان ۴,۸ درصد گفته‌اند که از خداوند انتظار دارند حداقل جان کسانی را که به او ایمان دارند نجات بدهد. ۳۹,۹ درصد، بر خلاف دو گروه سابق، اظهار داشته‌اند که از خداوند انتظاری ندارند زیرا معتقدند انسان باید خود این مشکل را حل کند تا به این وسیله روح و روانش تقویت شود. ۱۲,۵ درصد گفته‌اند نمی‌دانند چه انتظاری از خدا دارند. و ۹,۲ درصد گزینه «سایر موارد» را برگزیده‌اند. برخی از انتظاراتی که تحت این عنوان مورد اشاره قرار گرفته است عبارتند از: فرج صاحب الزمان (عج)، حفظ شیعیان، عاقبت به‌خیر شدن، پذیرفته شدن التجاء نوع بشر توسط خداوند، هدایت الهی، الهام نمودن راه نجات، و شمول رحمت الهی.

برآورد رگرسیون لجستیک چند متغیره بیان‌گر آن است پاسخ‌گویانی که معتقدند ویروس کرونا منشأ الهی دارد و مقصود از ایجاد آن تنبیه گنه‌کاران یا آزمایش بندگان بوده است، بیش از کسانی که این ویروس را معلول علت طبیعی می‌دانند، از خداوند انتظاری داشته‌اند (OR: 1.921, 95% CI: 1.437-2.569). این انتظار بیشتر آن بوده است که خداوند این بیماری را به طور کامل و از تمام جهان محو کند (OR: 1.078, 95% CI: .927-1.253). از سوی دیگر کسانی که ویروس کرونا را شرّ می‌دانسته‌اند، بیش از پاسخ‌گویانی که آن را خیر می‌دیده‌اند، گفته‌اند که در این زمینه از خداوند انتظاری ندارند (OR: 2.371, 95% CI: .853-6.590).

تصوّر از خدا: مهربان و رحیم

برآورده شدن یا برآورده نشدن انتظارات از خدا ممکن است بر تغییر تصوّر از خداوند تأثیر داشته باشد. از پاسخ‌گویان پرسیده شده است: اگر ویروس کرونا همچنان که تا به حال رشد و سرایت پیدا کرده، توسعه پیدا کند و جان انسان‌های بی‌گناه دیگری را بگیرد، آیا در تصویری که شما تا به حال از خدای مهربان و رحیم داشته‌اید تغییری ایجاد خواهد کرد؟

۸۰٫۴ درصد از افراد پاسخ داده‌اند حتی در فرض مذکور قطعاً تصور آنان از خدای مهربان و رحیم عوض نخواهد شد. این در حالی است که اقلیتی به میزان ۵٫۲ درصد گفته‌اند با ادامه یافتن قربانی شدن انسان‌ها توسط این ویروس، تصور آنان در مورد خدای مهربان حتماً تغییر خواهد کرد، و اقلیت دیگری دقیقاً به همین میزان (۵٫۲ درصد) نیز بیان کرده‌اند که در این صورت، حدس می‌زنند تصورشان درباره خداوند رحیم تغییر خواهد کرد. ۹٫۲ درصد نیز گزینه نمی‌دانم را انتخاب کرده‌اند.

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد کسانی که معتقد بوده‌اند شیوع ویروس کرونا منشأ الهی دارد، بیش از کسانی که آن را دارای علت طبیعی دانسته‌اند، گفته‌اند ادامه رشد و همه‌گیری ویروس کرونا و فدا شدن جان انسان‌های بی‌گناه دیگر نیز در تصویری که آنان تا به حال از خدای مهربان و رحیم داشته‌اند خدشه ایجاد نخواهد کرد (OR: 2.112, 95% CI: .951-4.689).

در یافته‌های قبل آمده بود کسانی که برای ویروس کرونا منشأ آسمانی فرض می‌کنند و بر این عقیده‌اند که شیوع آن به منظور مجازات گناهکاران است یا آزمایش الهی است، بیشتر اعتقاد داشته‌اند که ظهور آن کاملاً خیر است. تلفیق دو یافته اخیر بر این نکته دلالت می‌کند که خیر دانستن این بلای طبیعی، در ثبات تصوّر وجود خدایی مهربان و رحیم، حتی در شرایط بسیار فجیع، مؤثر است. به دیگر سخن، تلقی خیر از بلاها و مصائب، یکی از موانع تغییر تصور مؤمنان در مورد صفت رأفت و مهربانی الهی است، فارغ از آنکه آن بلا در چه میزان و مقیاسی باشد. این نکته به وسیله یافته دیگری نیز تقویت و تأیید می‌شود. کسانی که گفته‌اند حتی بر فرض تشدید بحران و افزایش تلفات ناشی از این بیماری قطعاً تصورشان در مورد مهربانی خداوند تغییر نخواهد کرد، بیش از سایر افراد پیدایش ویروس کرونا را کاملاً خیر دانسته‌اند (OR: 3.150, 95% CI: 1.371-7.238). این افراد کمتر حاضر شده‌اند این بیماری را خالی از حداقلی از خیر ببینند (OR: 1.375, 95% CI: .794-2.381).

تصوّر از خدا: یاری‌رسان درماندگان

علاوه بر موضوع تصوّر خدای مهربان، تأثیر شیوع ویروس کرونا بر تصوّر مردم از خدای بی‌پناهان نیز مورد بررسی قرار گرفته است. از مخاطبان پرسیده شده است: اگر بخواهید در مورد دریافت خود از خداوند قضاوت نمایید کدام یک از گزینه‌های زیر را انتخاب می‌کنید؟ اندکی کمتر از یک سوم افراد (۲۹,۲ درصد) گفته‌اند در ایام فراگیری ویروس کرونا خدا را به عنوان یاری‌رسان درماندگان و بی‌پناهان بهتر شناخته‌اند. ۶,۳ درصد گفته‌اند احساس می‌کنم در ایام شیوع ویروس کرونا، خدا آن طور که من قبلاً می‌شناختم و گمان می‌کردم، بندگان بی‌پناه خود را یاری نکرد. اکثریت ۶۴,۵ درصدی پاسخ‌گویان نیز گزارش کرده‌اند که در شناخت آنان از خداوند تغییری ایجاد نشده است.

گروهی که در مواجهه با این بلای طبیعی دریافتشان از خدا به عنوان یاری‌رسان بی‌پناهان کامل‌تر شده است، بیشتر از دیگر گروه‌ها این بلا را کاملاً خیر در نظر گرفته‌اند (OR: 7.200, 95% CI: 1.147-45.211). بررسی‌های تکمیلی روشن می‌کند که این گروه از پاسخ‌گویان در هر صورت تمایلی به در نظر گرفتن این بیماری خالی از هر گونه خیر نبوده‌اند (OR: 1.197, 95% CI: .791-1.810). از سوی دیگر کسانی که این فاجعه طبیعی را رسول الهی برای مجازات خطاکاران یا امتحان کردن بندگان دانسته‌اند، بیش از دیگران اظهار کرده‌اند که فراگیری این ویروس تصور آنان از خدا به عنوان پناه بی‌پناهان و پشتوانه درماندگان را افزایش داده است (OR: 1.143, 95% CI: .908-1.439).

جهان با خدا یا بی‌خدا؟

در ادامه از مشارکت‌کنندگان در پژوهش خواسته شد تا نظر خود در مورد این ایده را بیان کنند: خدایی که می‌بیند این همه انسان پیر و جوان در جهان، در اثر ویروس کرونا به کام مرگ فرو می‌روند ولی هیچ کمکی نمی‌نماید، بود و نبودش هیچ فرقی نمی‌کند. اکثریت قاطع (۸۰,۱ درصد) افراد گفته‌اند که این سخن اشتباه است و اصلاً با آن موافق نیستند. ۵,۵ درصد معتقد بوده‌اند که حق با گوینده این سخن است و در این مورد با او موافق هستند. ۱۴,۴ درصد نیز تردید داشته و گزینه «راستش نمی‌دانم چه بگویم» را انتخاب کرده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بر خلاف انتظار اولیه، کسانی که ویروس کرونا را دارای منشأ طبیعی دانسته‌اند (OR: 1.064, 95% CI: .850-1.331) و نیز کسانی که آن را کاملاً شرّ پنداشته‌اند (OR: 1.553, 95% CI: 1.008-2.394)، بیش از سایرین معتقد بوده‌اند که گزینه بالا اشتباه است و موافق نیستند که بود و نبود خدا فرقی نمی‌کند.

ارتباط با خدا

یکی از موضوعات جالب توجه در زمینه مورد مطالعه، بررسی تأثیر فراگیری ویروس کووید ۱۹ بر ارتباط با خداوند است. از مخاطبان خواسته شده است به این پرسش پاسخ دهند که آیا از ابتدای زمان شیوع کرونا تا به حال کمیت و کیفیت ارتباط شما با خدا در قالب دعا، نماز، گفت و گوی با او و ... نسبت به قبل از این زمان تغییر کرده است؟

فراوانی پاسخ‌ها از این قرار است: کمتر از نیمی (۴۵,۴ درصد) گزارش کرده‌اند که در زمان فراگیری ویروس، ارتباط آنان با خدا به لحاظ کمی بیشتر شده و یا به لحاظ کیفی ارتقا یافته است. اقلیت محدودی (۲,۲ درصد) بر خلاف گروه قبل ادعا کرده‌اند که در مدت زمان مذکور ارتباط آنان با خدا از نظر کمیت کاهش یافته و یا با افت کیفیت همراه بوده است. این در حالی است که بیش از نیمی از افراد (۵۲,۴ درصد) در زمان فراگیری ویروس هیچ گونه تغییر کمی یا کیفی در روابط معمول خود با خدا را تجربه نکرده‌اند.

تحلیل داده‌ها به این نکته اشاره می‌کند کسانی که پیدایش ویروس کووید ۱۹ را کاملاً خیر تلقی کرده‌اند، بیش از دیگران میزان و محتوای رابطه خویش با پروردگار را فزونی و بهبود بخشیده‌اند (OR: 1.644, 95% CI: .409-6.619). افرادی که این توسعه را در رابطه خود با خدا ایجاد کرده بودند، کمتر از دیگران حاضر بوده‌اند که وجود ویروس را حتی تا حدودی شر بدانند (OR: 1.070, 95% CI: .920-1.244). از سوی دیگر، کسانی که غایت اشاعه ویروس کرونا را عقاب بدکاران یا امتحان بندگان دانسته‌اند، بیش از کسانی که علت آن را امری طبیعی فرض کرده‌اند، از افزایش ارتباط با خدا یا بهبود کیفیت آن در این دوره زمانی نسبت به قبل از آن خبر داده‌اند (OR: 2.990, 95% CI: .514-17.385). توجه به این واقعیت که برای گروه مورد بحث این بیماری معلول اراده الهی است، افزایش و ارتقای ارتباط با خدا را کاملاً منطقی جلوه می‌دهد. بی‌تردید برای در امان بودن از عقاب و یا سربلند بیرون آمدن از آزمایش الهی، باید ارتباط با خداوند به عنوان ایجادکننده بیماری و نیز مدیر نظام آزمایش و مجازات بهبود یابد. این مسئله با منطبق قرآن نیز سازگار است.^۱

کرونا و تغییر میزان ایمان

^۱ به عنوان مثال نگاه کنید به سوره انعام، آیه ۴۲ و سوره اعراف، آیه ۹۴.

تأثیر پاندمی کرونا بر ایمان نیز به این ترتیب مورد پرسش قرار گرفته است: ایمان خودتان به خداوند در مواجهه با ویروس کرونا را به کدام یک از گزینه‌های زیر نزدیک می‌بینید؟ حدود یک سوم (۳۲,۱ درصد) از پاسخ‌گویان چنین ارزیابی کرده‌اند که در زمان فراگیری ویروس کرونا ایمانشان به خدا، نسبت به دوران قبل از آن، بیشتر شده است. اقلیت محدودی به میزان ۲,۶ درصد نیز از کاهش ایمان خود در این دوره زمانی نسبت به قبل از آن خبر داده‌اند. اما اکثریت پاسخ‌دهندگان (۶۵,۳ درصد) هیچ گونه تغییری در میزان ایمان خود مشاهده نکرده‌اند. ایمان کسانی که منشأ الهی برای وجود ویروس کرونا قائل بوده‌اند (OR: 1.070, 95% CI: 0.920-1.244) و نیز کسانی که ویروس را تا حدودی خیر می‌دانسته‌اند (OR: 1.300, 95% CI: 0.579-2.917) بیش از دیگران تقویت شده است.

میزان دینداری

از جمله نکات جالب توجه در سنجش نگرش به ویروس کووید ۱۹ رابطه آن با میزان دینداری افراد جامعه است. ابتدا یادآوری این نکته مهم است که ۸,۵ درصد از اعضای جامعه نمونه خود را به عنوان افرادی که خیلی زیاد دیندار هستند، معرفی کرده‌اند. ۲۵,۱ درصد خود را زیاد دیندار دانسته‌اند. اکثریت اعضا یعنی ۵۶,۴ درصد گفته‌اند تا حدی دیندار هستند. و ۱۰ درصد نیز گفته‌اند که به هیچ وجه دیندار نیستند. یکی از یافته‌های غیرمنتظره تحقیق آن است که افزایش دینداری، با در نظر گرفتن علتی طبیعی برای ویروس کرونا، همبستگی مستقیم داشته است (مقایسه بین دو مقوله دیندار و خیلی زیاد دیندار از سویی، با به هیچ وجه دیندار از سوی دیگر: OR: 1.427, 95% CI: 1.148-1.775) و مقایسه بین دو مقوله دیندار و خیلی زیاد دیندار از سویی، با به هیچ وجه دیندار و تا حدی دیندار از سوی دیگر: OR: 1.606-1.731, 95% CI: 1.083). به عبارت دیگر، هرچه دینداری بیشتر شده، تمایل به انگاشتن علتی طبیعی و نه الهی برای ویروس کرونا هم بیشتر شده است. یافته غیرمنتظره دیگر آن است که افزایش دینداری با شرّ پنداشتن ویروس کرونا همبستگی مستقیم داشته است (مقایسه بین دو مقوله خیلی زیاد دیندار و دیندار از سویی، با به هیچ وجه دیندار از سوی دیگر: OR: 1.662, 95% CI: 0.917-3.012) و مقایسه بین دو مقوله خیلی زیاد دیندار و دیندار از سویی، با به هیچ وجه دیندار و تا حدی دیندار از سوی دیگر: OR: 1.461, 95% CI: 0.658-3.244). این بدان معنا است که هرچه دینداری بیشتر شده، اعتقاد به شرّ دانستن ویروس کرونا هم بیشتر شده است.

در آخر می‌توان این نکته را افزود که میزان تحیر و نداشتن پاسخی قاطع به سؤالات در مجموع، به نسبت، تا حدودی زیاد به نظر می‌رسد. در ۵ سؤالی که پاسخ‌گویان گزینه «نمی‌دانم» را نیز پیش رو داشته‌اند، به طور میانگین حدود ۱۲٫۵ درصد این گزینه را انتخاب کرده‌اند. این به آن معنا است که ۱۲٫۵ درصد از آنان در مورد الهی یا طبیعی بودن ماهیت ویروس، خیر یا شر بودن آن، ضرورت وجود خدا، تصور از صفات رحمانی او، و انتظار کمک از خدا، در شک و تردید به سر می‌برده‌اند. البته میزان به نسبت زیاد این تحیر در جامعه دینی، با توجه به ویژگی‌های این پاندمی نوین و چالش‌برانگیز بودن آن، قابل فهم است.

جدول ۳: رگرسیون لجستیک چند متغیره میان مؤلفه‌های ایمان و دوگانه‌های الهی/طبیعی و خیر/شر

حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس		نسبت شانس (OR)	متغیر - دوگانه‌ها	حدود اطمینان ۹۵ درصد نسبت شانس		نسبت شانس (OR)	متغیر - دوگانه‌ها
کران بالا	کران پایین			کران بالا	کران پایین		
1.147	45.211	7.200	تصور خدای یاری - رسان و تفسیر کاملاً خیر	.833	1.568	1.143	فشار روحی و تفسیر الهی
.791	1.810	1.197	تصور خدای یاری - رسان و تفسیر تا حدی خیر	1.042	4.832	2.243	فشار روحی و تفسیر خیر
.908	1.439	1.143	منشأ الهی و تصور خدای یاری رسان	.838	1.477	1.113	منشأ الهی و تفسیر کاملاً خیر
.850	1.331	1.064	منشأ طبیعی و لزوم وجود خدا	1.097	1.612	1.330	منشأ الهی و تفسیر تا حدی خیر

اصناف دینداری در مصاف کرونا...

1.008	2.394	1.553	تفسیر کاملاً شرّ و لزوم وجود خدا	1.330	1.945	1.609	نقش خدا و تفسیر طبیعی (در مقایسه با جزای بدکاران)
.409	6.619	1.644	تفسیر کاملاً خیر و ارتباط با خدا	1.033	1.390	1.198	نقش خدا و تفسیر طبیعی (در مقایسه با آزمایش الهی)
.920	1.244	1.070	تفسیر تا حدی شرّ و ارتباط با خدا	.618	4.845	1.731	نقش خدا و تفسیر کاملاً شرّ
.514	17.385	2.990	منشأ الهی و ارتباط با خدا	1.126	4.159	2.164	نقش خدا و تفسیر نه خیر و نه شرّ
.920	1.244	1.070	منشأ الهی و تقویت ایمان	1.437	2.569	1.921	منشأ الهی و انتظار از خدا
.579	2.917	1.300	تفسیر تا حدی خیر و تقویت ایمان	.927	1.253	1.078	انتظار رفع کامل بیماری
1.148	1.775	1.427	دینداری خیلی زیاد (در مقایسه با به هیچ وجه دیندار) و تفسیر طبیعی	.853	6.590	2.371	انتظار از خدا و تفسیر شرّ
.731	1.606	1.083	دینداری خیلی زیاد (در مقایسه با به هیچ وجه دیندار و تا حدی دیندار) و تفسیر طبیعی	.951	4.689	2.112	تفسیر الهی و تصور خدای مهربان

0.917	3.012	1.662	دینداری خیلی زیاد (در مقایسه با به هیچ وجه دیندار) و تفسیر شرّ	1.371	7.238	3.150	تفسیر کاملاً خیر و تصور خدای مهربان
0.658	3.244	1.461	دینداری خیلی زیاد (در مقایسه با به هیچ وجه دیندار و تا حدی دیندار) و تفسیر شرّ	0.794	2.381	1.375	تفسیر تا حدی خیر و تصور خدای مهربان

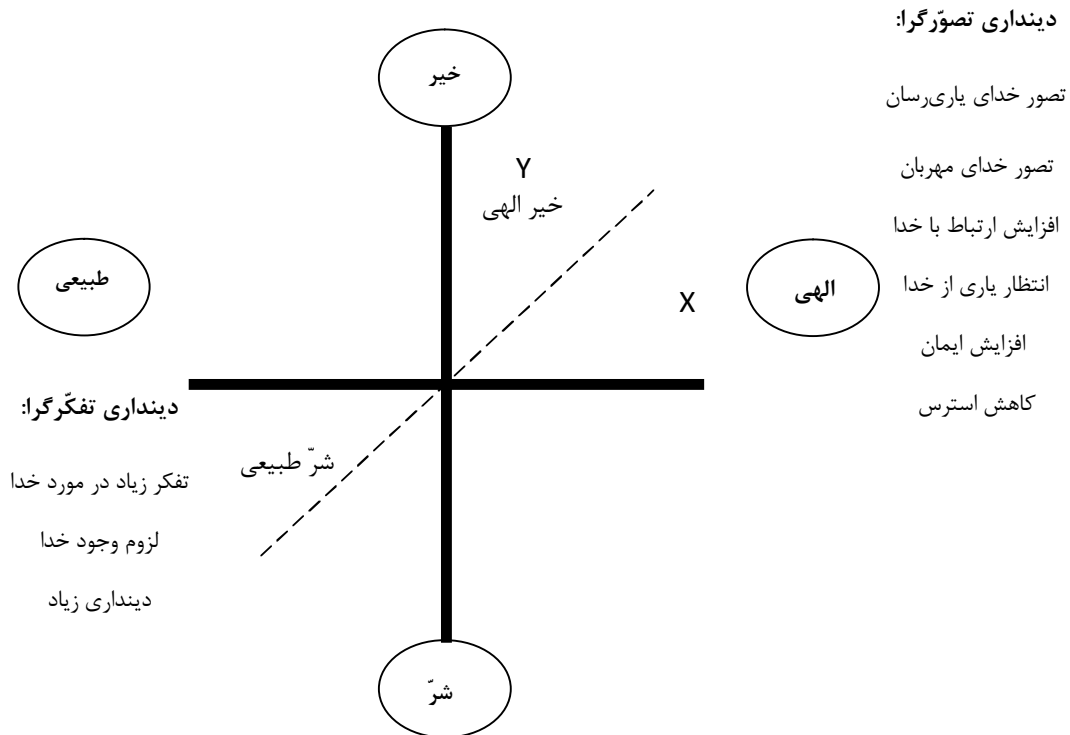
نتیجه گیری

همان طور که پیش تر به تفصیل گفته شد هدف این پژوهش بررسی نگرش‌ها در مورد دوگانه ماهیت الهی در مقابل ماهیت طبیعی و ویروس کرونا از سویی، و دوگانه خیر یا شرّ بودن آن از سوی دیگر، و بررسی تلاقی دیدگاه‌ها با مؤلفه‌های ایمان به خداوند بوده است. برای تبیین بهتر گرایش‌های موجود میان قطب‌های این دوگانه‌ها و نیز تمایل مؤلفه‌های دینی به هر یک از این گرایش‌ها، یافته‌های تحقیق بر روی دستگاه مختصات رسم شده‌اند. همان طور که در شکل ۲ دیده می‌شود محور X (محور افقی) در این دستگاه مختصات نشان‌گر دو قطب ماهیت الهی در مقابل ماهیت طبیعی و ویروس کرونا است. محور Y (محور عمودی) نیز به دو قطب مخالف دوگانه خیر یا شرّ بودن این ویروس اختصاص دارد.

اولین نتیجه حاصل از این پژوهش آن است که همان گونه که در شکل ۲ دیده می‌شود، در اثر همبستگی‌های موجود میان نگرش به دوگانه‌های ماهیت الهی/طبیعی و خیر/شرّ بودن ویروس کرونا، یا به عبارت دقیق‌تر، در اثر همبستگی میان الهی و خیر دانستن ویروس کرونا از سویی و تجانس میان طبیعی و شرّ دیدن آن از سوی دیگر، دوگانه مرکب و جدید «الهی و خیر» دیدن ویروس کرونا در مقابل «طبیعی و شرّ» دانستن آن پدید آمده است؛ دوگانه مرکب خیر الهی در مقابل شرّ طبیعی (این دوگانه در شکل ۲ با محور خط‌چین نشان داده شده است). نکته قابل توجه که افزایش‌دهنده میزان اعتماد به روایی این دوگانه می‌باشد آن است که دیدگاه‌ها در مورد مؤلفه‌های ایمان به خداوند همگی یا با قطب خیر الهی و یا با قطب شرّ طبیعی همبستگی داشته‌اند. همان طور که در شکل ۲ دیده می‌شود، قطب خیر طبیعی و نیز

قطب شرّ الهی با هیچ یک از مؤلفه‌های ایمان به خدا ارتباط نداشته و هیچ متغیری در این قطب‌ها قرار نگرفته است.

شکل ۲: اصناف دینداری در مواجهه با ویروس کرونا

نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که از میان مؤلفه‌های ایمان به خداوند، سه مورد آن یعنی (۱) دینداری زیاد و خیلی زیاد، (۲) افزایش تفکر در مورد خداوند و نقش او در دنیا و زندگی ما انسان‌ها، و (۳) یکسان ندانستن بود و نبود خدا حتی در صورت عدم دخالت او در جلوگیری از بلاي کرونا، با شرّ طبیعی تلقی کردن ویروس همبستگی دارند. سایر مؤلفه‌های ایمانی مانند افزایش ایمان به خدا، تثبیت تصور خدا به عنوان یاری‌رسان درماندگان، عدم تغییر تصور قبلی نسبت به مهر و رحمت پروردگار، افزایش و بهبود کمیت و کیفیت ارتباط با خداوند، و انتظار رفع بلا از طرف خدا، جملگی با خیر الهی فرض کردن ویروس کرونا همبستگی داشته‌اند. بررسی همبستگی میان مؤلفه‌های ایمان به خدا از سویی، با نگرش به دوگانه خیر الهی دیدن ویروس کرونا در مقابل شرّ طبیعی دانستن آن از سوی دیگر، از وجود دو سنخ متفاوت

دینداری در مواجهه با ویروس کرونا پرده برمی‌دارد: دینداری تفکرگرا^۱ در مقابل دینداری تصوّرگرا^۲. دینداری تفکرگرا پیرامون قطب شرّ طبیعی این دوگانه، و دینداری تصوّرگرا حول قطب خیر الهی آن شکل گرفته‌اند. از میان سه مؤلفه ایمانی قطب شرّ طبیعی، دو تای آنها بر دینداری خیلی زیاد و نیز اهمیت در نظر گرفتن خدا برای هستی در هر صورت تأکید می‌ورزند که هر دو نشان از خداباوری و دینداری شدید این گروه دارند. مؤلفه سوم که نقشی بسیار تعیین‌کننده بر عهده دارد و شاخص دینداری تفکرگرا می‌باشد، اندیشه و تأمل فراوان در مورد خدا و نقش او در هستی است.

این در حالی است که عنصر تفکر در میان مؤلفه‌های ایمانی دینداری تصوّرگرا به چشم نمی‌خورد. مفهوم تعیین‌کننده در این سنخ از دینداری تصوّر از صفات خدا است. به عبارت دیگر، تصوّر مثبت و امیدبخش اعضای این گروه در مورد رحمت لایزال الهی و صفت دستگیری و پناه‌بخشی او، به طور طبیعی افزایش ایمان و عبادت را در پی داشته و لاجرم موجب انتظار نجات از جانب او شده است. روشن است که همین تصوّر امیدبخش، بر فرایند کاهش فشار روانی این افراد نیز در مقابله با این فاجعه اثر بخشیده است.^۳

بنابراین، و به دیگر سخن، می‌توان گفت دینداری تفکرگرا در حالی که به شدت دیندار است و به هیچ وجه نمی‌تواند جهان را بدون خدا فرض کند، در اثر تأملات خود درباره تجسم و فعلیت اراده الهی در جهان و زندگی انسان به این باور رسیده است که شیوع ویروس کرونا و خسارات جانی و مالی حاصل از آن پدیده کاملاً شرّ است که توسط طبیعت به وجود آمده و ربطی به خداوند ندارد، امری که با معیارهای عقلانی سازگار می‌افتد.

^۱ thoughtful religiosity

^۲ imaginative religiosity

^۳ در آموزه‌های اسلامی موارد فراوانی وجود دارد که به تلویح یا تصریح میان نسبت دادن امور به خداوند و رسیدن به آرامش درونی ارتباط برقرار می‌کند. به عنوان مثال قرآن مجید می‌فرماید: وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا؛ و هر کس بر خدا اعتماد کند او برای وی بس است خدا به انجام رساننده فرمان خویش است به راستی خدا برای هر چیزی اندازه‌ای مقرر کرده است (طلاق، ۳). نیز می‌فرماید: قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَ لَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ ای رسول گرامی بگو: کیست که ملک و ملکوت همه چیز در دست قدرت او است و اوست که پناه می‌دهد و خود در پناه کسی نیست، اگر به راستی علم و آگاهی دارید (مؤمنون، ۸۸). همچنین: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَ هُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَ عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ عَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ؛ جنگ بر شما مقرر و لازم شده، و حال آنکه برایتان ناخوشایند است و بسا چیزی را خوش ندارید و آن برای شما خیر است، و بسا چیزی را که دوست دارید و آن برای شما بد است؛ و خدا [مصلحت شما را در همه امور] می‌داند و شما نمی‌دانید (بقره، ۲۱۶).

اما دینداری تصوّرگرا که حول مؤلفه‌های قطب خیر الهی شکل گرفته است، در مواجهه با این بلا و مصیبت، نه به فکر و اندیشه، بلکه به دامن صفات جمال الهی مانند مهرورزی و یاری-رسانی به بندگان درمانده پناه برده، و اعتقاد یافته که شیوع این بیماری مهلک کاملاً خیر بوده و دست الهی در پس پرده آن نمایان است. روشن است که چنین نتیجه‌گیری از منظر این گروه به نظر منطقی می‌نماید. خدای مهربان و رحیم جز خیر برای بندگان خود رقم نمی‌زند و مجازات گنه‌کاران یا آزمایش بندگان توسط خدا، که هر دو از وعده‌های قرآنی است^۱ نیز مصادیقی از خیر هستند.^۲

در چنین دستگاه معرفتی افزایش و بهبود ارتباط با خداوند نیز کاملاً قابل فهم و با منطق قرآن نیز هم‌ساز است.^۳

در این‌جا لازم است به این مسئله اشاره شود که از جمله دلالت‌هایی که این پژوهش برای جامعه‌شناسی شرّ در بر دارد تأیید تجربی این نکته است که دیدگاه افراد در مورد خیر و شرّ تا حدود زیادی با عالم ماورا در ارتباط است. به عبارت دیگر، شرّ برای بسیاری، در عام‌ترین وجه با متافیزیک، و به صورت خاص با دین‌گره خورده است. جامعه‌شناسی شرّ در بررسی‌های خود نمی‌تواند از پیوند ذهنی موجود میان شرّ و مقولات الهیاتی چون اراده الهی، گناه، جزا و عقاب،

^۱ آیات زیادی در این مورد در قرآن مجید وجود دارد که به عنوان مثال می‌توان به این آیات اشاره کرد: مجازات گنه‌کاران: فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ: خداوند آنها را به خاطر کیفر گناهانشان مجازات کرد و خدا بدکاران هر امت را سخت به کیفر رساند (آل عمران، ۱۱).

آزمایش الهی: أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ: آیا مردم پنداشته‌اند که با گفتن این که ایمان آوردیم رها می‌شوند و هرگز مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند؟ (عنکبوت، ۲).

^۲ در مورد خیر بودن عذاب الهی، به عنوان مثال می‌توان به این آیه توجه کرد: وَ لَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ: و البته ما آنان را از عذاب نزدیک‌تر (و کمتر، به بلاهای دنیا) بچشانیم غیر آن عذاب بزرگ‌تر و شدیدتر (قیامت) تا مگر (متنبّه و پشیمان از کفر و عصیان شوند و به سوی خدا) بازگردند (سجده، ۲۱). این آیه نیز به خیر بودن آزمایش الهی صراحت دارد: وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرِ الصَّابِرِينَ: و البته شما را به پاره‌ای از سختی‌ها چون ترس و گرسنگی و نقصان اموال و نفوس و آفات زراعت بیازماییم، و صابران را بشارت و مژده بده (بقره، ۱۵۵).

^۳ آیات متعددی در قرآن مجید بر این معنا دلالت دارند. به عنوان مثال خداوند می‌فرماید: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ: و همانا ما پیغمبرانی به سوی امت‌های پیش از تو فرستادیم، پس (چون اطاعت نکردند) به بلاها و مصیبت‌ها گرفتارشان ساختیم، شاید به درگاه خدا زاری و انابه کنند (انعام، ۴۲). نیز در قرآن آمده است: وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ: و ما هیچ پیغمبری به هیچ شهر و دیاری نفرستادیم مگر آنکه اهلیش را به شداید و مِحْن مبتلا ساختیم تا به درگاه خدا تضرع و زاری کنند (اعراف، ۹۴).

عفو و رحمت، آزمایش، صبر، توکل، تنبّه، دعا، تقدیر، آخرالزمان، نجات، خوف و رجا، انتظار بشر از خدا، نقش خدا در جهان، و ... غفلت ورزد. از این نکته می‌توان به عنوان پیوندگاه جامعه‌شناسی شرّ و جامعه‌شناسی دین نام برد.

منابع

- Alexander, Jeffrey Charles (2001). "Toward a Sociology of Evil: Getting beyond Modernist Common Sense about the Alternative to "the Good", in: María Pía Lara (ed.), *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, pp. 153-172.
- Arendt, Hannah (1994). *Essays in Understanding*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Baltar, Fabiola; Brunet, Ignasi (2012). "Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook", *Internet Research*, 22, 1, 57-74. doi: 10.1108/10662241211199960.
- Beirne, Piers (1983). "Cultural relativism and comparative criminology", *Contemporary Crisis*, 7(4):371-391.
- Bibave, Rahul N. (2007). "Drug Abuse: A Social Evil", paper presented at –A One-day Seminar on "Curbing Drug Abuse: A Necessary Social Engineering" in P. E. Society's Modern Law College, Pune, on 11th August, Online, Available from:
<file:///D:/My%20Desktop/%D8%AE%D8%AF%D8%A7%20%D9%88%20%DA%A9%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%A7/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%87%20%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C/%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%A8%D8%B9%20%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF/Social%20Evil/DRUG_ABUSE_A_SOCIAL_EVIL_pdf.pdf>, Accessed: October 13, 2020.
- Cabrera, Isabel (2001). "Is God Evil?", in: María Pía Lara (ed.), *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, pp. 17-27.
- Calder, Todd, (2020). "The Concept of Evil", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), URL
<<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/concept-evil/>>.
- Choudhury, Hasina Julfa (2016). "Discrimination and Evils against Women in India", *International Research Journal of Social Sciences*, Vol. 5(2), 25-27.
- Clark, Tom (n. d.). "The Sociology of Evil", Department of Sociological Studies of the University of Sheffield, Online, Available at:
<<https://www.sheffield.ac.uk/socstudies/research/sociology-evil>>, Accessed: October 18, 2020.
- Cohen, Lawrence; and Bryant, Judith (2014). "The effect of 'social evils' on trustees' decisions", *Trusts & Trustees*, Vol. 20, No. 9: 882-890.

- Cohen, Peter (1990). *Drugs as a Social Construct*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Corak, Miles (2017). “‘Inequality Is the Root of Social Evil,’ or Maybe Not? Two Stories about Inequality and Public Policy”, Institute of Labor Economics (IZA), Discussion Paper Series, No. 11005.
- Dadaji, Meshram Roshan; Khan, Zeenat A. (2017). “Unemployment: A social evil”, *International Journal of Reflective Research in Social Sciences*, Vol. 1, Issue 1: 24-26.
- Delbanco, Andrew (1995). *The Death of Satan: How Americans Have Lost the Sense of Evil Farrar*. New York: Straus and Giroux.
- Dorling, Danny (2010). “Social Evils – From Unemployment to Idleness to Prejudice: Some Suggestions for Mapping the Modern Equivalents of These Old Evils onto New Injustices”, *Review of Economic Analysis*, 2: 1-17.
- Gupta, Rajeev; Kumar, Praneet (2007). “Social evils, poverty & health”, *Indian J Med Res*, 126: 279-288.
- Gupta, Rajeev (2017). “The evil of dowry in India: A legal insight”, *International Journal of Law*, Vol. 3, Issue 4, pp. 57-64.
- Harris, Jose (2009). “‘Social evils’ and ‘social problems’ in Britain, 1904–2008”, Joseph Rowntree Foundation, Online, Available from: <https://www.jrf.org.uk/report/%E2%80%99social-evils%E2%80%99-and-%E2%80%99social-problems%E2%80%99-britain-1904%E2%80%932008>, Accessed: October 16, 2020.
- Heckathorn, Douglas D. (2015). “Snowball Versus Respondent-Driven Sampling”, *Social Methodol.*, 41(1): 352-366.
- Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, (2014). *Extremism: Recognizing a Social Evil*, Helsinki Files, Vol. 34.
- Hirvonen, Ari (2007). “The problem of evil revisited”, *No foundations: Journal of extreme legal positivism*, issue 3: 29-51.
- Höffe, Otfried (2006). *Kant's Cosmopolitan Theory of Law and Peace*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lara, María Pía, (2001). “Introduction, Contemporary Perspectives”, in María Pía Lara (ed.), *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*, Berkeley: University of California Press, pp.1-17.
- Mangilal, Teelavath; Kumari, Teelavath Vijaya; Kavitha, Teelavath (2014). “Drug Abuse is a Global Social Evil - Special Reference with Indian Context”, *International Journal of Pharmaceutical Research & Allied Sciences*, Vol. 3, Issue 3, 1-9.
- Morton, Adam (2004). *On Evil (Thinking in Action)*. London: Routledge.
- Neiman, Susan (2001). “What’s the Problem of Evil?”, in María Pía Lara (ed.), *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*, Berkeley: University of California Press, pp. 27-46.
- Nussbaum, Martha C. (1986). *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Parker, Charlie; Scott, Sam; Geddes, Alistair (2019). "Snowball sampling", in: Paul Atkinson, Sara Delamont, Alexandru Cernat, Joseph W. Sakshaug, Richard A. Williams (eds.), SAGE Research Methods Foundations, <<https://doi.org/10.4135/9781526421036831710>>, Accessed: October 18, 2020.
- Pickering, William Stuart Frederick; Rosati, Massimo (2008). "Suffering, Evil and Durkheimian Sociology: Filling a Gap", in: W. S. F. Pickering & M. Rosati (eds.), *Suffering and Evil: The Durkheimian Legacy*, New York: Berghahn Books Press.
- Plantinga, Alvin, (1974). *God, Freedom, and Evil*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans.
- Poston, Ted (2012). "Social Evil", in Jonathan L. Kvanvig (ed.), *Oxford Studies in Philosophy of Religion*, vol. V, Oxford: Clarendon Press, pp. 166-185.
- Shahid, Anam; Sumbul, Maria (2017). "Social Evils in Media: Challenges and Solutions in 21st Century", *International Journal of Social Sciences*, 3(3), 854-875.
- Swinburne, Richard, (2004). *The Existence of God*, 2nd edition. New York: Oxford.
- Tabassum, H.; Ashfaq, Muhammad; Kousar, Rakhshanda; Saghir, Aqeela; Amjad, R. (2010). "Gender Inequality: A Social Evil", *The Journal of Animal & Plant Sciences* 20(1): 2010, pp. 60-61.
- Vengateshwaran, C.; Velusamy, MA. (2017). "Social and Economic Problems of Alcohol Addiction in Urban", *International Journal of Innovative Knowledge Concepts*, 5(8), pp. 118-122.
- Waterman, Anthony M. C. (2014). "Inequality and Social Evil: Wilkinson and Pickett on The Spirit Level", *Faith and Economics*, Vol. 63: 38-49.
- Wijers, Marjan, (2004). "Criminal, victim, social evil or working girl: legal approaches to prostitution and their impact on sex workers", paper presented at: Seminario Internacional sobre Prostitución, Madrid 21-23 junio 2001, Instituto de la Mujer, UNED, Online, Available from: <<https://www.researchgate.net/>>, Accessed: October 19, 2020.
- Wilkinson, Iain, (2005). *Suffering: A Sociological Introduction*. Cambridge UK and Malden MA: Polity Press.